

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ
ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Форма навчання: заочна

Кафедра: суспільних дисциплін

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**РЕАЛІЗАЦІЯ КРАСЗНАВЧОГО КОМПОНЕНТА ШКІЛЬНОЇ
ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В СТАРШИХ КЛАСАХ**

Виконав студент 2 курсу
спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
Вадим ЙОВЧИК

Керівник: **Людмила ЛЕВАНДОВСЬКА,**
кандидат історичних наук

Рецензент: **Оксана ГРИНЧИШИН,**
кандидат історичних наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	5
1.1 Шкільне краєзнавство: сутність вихідних понять.....	5
1.2 Краєзнавство в освітньому процесі: історичний аспект	14
РОЗДІЛ 2. ДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	22
2.1 Краєзнавчий потенціал шкільного курсу історії України.....	22
2.2 Педагогічні умови ефективності краєзнавчої роботи під час вивчення новітньої історії України.....	29
2.3 Методичні підходи до використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії України в старших класах.....	37
ВИСНОВКИ.....	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	50

ВСТУП

Актуальність дослідження. Шкільний курс історії України сьогодні важко уявити без такого важливого його компоненту, як історичне краєзнавство. У сучасній історичній науці краєзнавство – це складне поняття, яке охоплює не лише інформацію з історії окремо взятого краю, міста, села, території, регіону, але й процес та способи її нагромадження. Водночас історичне краєзнавство – це й допоміжна історична дисципліна. Сьогодні історичне краєзнавство цікавить вчителів історії та учнів не тільки як інформаційна (фактологічна) складова змісту історії України та окремо взятий навчальний предмет у загальноосвітніх навчальних закладах області (курс за вибором «Історія рідного краю»), а й як суттєвий фактор впливу на формування цілісності історичних знань та уявлень учнівської молоді, їх предметної та громадянської компетентності, громадянської активності (особливо в умовах формування об'єднаних територіальних громад та перспективах їх розвитку), стале відчуття приналежності до малої Батьківщини і бажання по можливості долучатися до розв'язання її проблем. В історії будь-якої держави увагу дослідників привертають основні складові її розвитку: історія земель, областей, провінцій, регіонів, штатів і т. і. Її вивчення передбачено європейською традицією формування змісту шкільної історичної освіти.

Ступінь дослідженості проблеми

Об'єкт дослідження: історичне краєзнавство.

Предмет дослідження: дидактичні засади вивчення краєзнавчого матеріалу в курсі новітньої історії України (10-11 класи).

Мета дослідження: на основі аналізу наукової літератури, а також вивчення освітніх практик визначити та описати дидактичні засади вивчення краєзнавчого матеріалу в курсі новітньої історії України (10-11 класи).

Реалізація цієї мети зумовила постановку і вирішення таких

взаємопов'язаних завдань:

1. З'ясувати сутність вихідних понять досліджуваної проблеми.
2. Проаналізувати історичний аспект краєзнавчої роботи у вітчизняній школі.
3. Визначити краєзнавчий потенціал шкільного курсу історії України.
4. Актуалізувати зміст та теоретично обґрунтувати дидактичні засади історичного краєзнавства під час вивчення новітньої історії України.

Методи наукового дослідження:

а) теоретичні – аналіз і синтез наукових джерел із теми дослідження, аналогія, моделювання, порівняння, систематизація, узагальнення, застосовані під час вивчення історичної та педагогічної літератури з метою визначення педагогічних умов ефективності краєзнавчої роботи в старших класах, а також обґрунтування методичних вимог до відбору змісту краєзнавчого матеріалу в шкільному курсі історії України;

б) емпіричні – анкетування, тестування, спостереження, бесіда, складання й аналіз творчих завдань, що використовуються для дослідження сучасного стану вивчення історії рідного краю, визначення рівня сформованості компетентностей: уявлень, понять, навчально-пізнавальних умінь та емоційно-оцінних суджень в учнів з історії рідного краю.

Теоретичне значення дослідження полягає у визначенні та обґрунтуванні дидактичних засад вивчення краєзнавчого матеріалу в курсі новітньої історії України (10-11 класи).

База проведення дослідження. Дослідницьку роботу було проведено на кафедрі суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії та у Хмельницькій загальноосвітній школі № 18 імені В'ячеслава Чорновола.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (51 найменування). Основний зміст дипломної роботи викладено на 50 сторінках.

РОЗДІЛ 1

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1.1 Шкільне краєзнавство: сутність вихідних понять

Краєзнавство, народознавство. Ці поняття надійно вкоренилися в сучасному словнику, стали зрозумілими народу, а для багатьох людей - науковців і аматорів – склали зміст життя, стали важливим або й основним суспільно корисним заняттям. Та й ми є свідками і учасниками різнобічного процесу, названого краєзнавчим рухом: на всіх рівнях – від села до столиці – проводяться конференції, семінари, конкурси, огляди, круглі столи, олімпіади, відкриваються пам'ятники, музеї, видається цікава література.

1990 року відродилася заборонена в 30-ті роки Всеукраїнська спілка краєзнавців та її друкований орган – журнал «Краєзнавство», 2008 року реорганізована в творчу професійну організацію – Національну спілку краєзнавців України. Активно включилися в цей процес заклади освіти, культури, науки. Організація краєзнавчої роботи будується на розумінні виключних можливостей виховання в сучасного покоління національної самосвідомості засобами героїчної історії українського народу, яка донедавна з певних класово-ідеологічних міркувань замовчувалася або перекручувалася.

Сьогодні краєзнавство високо цінується державою. Свідченням того є Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» (2001), Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року, затверджена Кабінетом Міністрів України 10 червня 2002 року. І це – зрозуміло, адже історико-краєзнавчі дослідження складають духовне підґрунтя державотворчих процесів у незалежній Україні, відіграють виключно важливу роль у національнокультурному відродженні,

патріотичному вихованні молоді, зокрема – шкільної.

Що є предметом шкільного краєзнавства? Його предметом є організаційна й методична діяльність учителя – організатора шкільного краєзнавства. Ми познайомимося з історією краєзнавчого руху, у т.ч. – дитячого, шкільного, його організаційними формами, основними напрямками і методами шкільної краєзнавчої праці.

Розглянемо окремі теоретичні положення, деякі загальні засади краєзнавства, які мають пряме відношення і до предмета вивчення – шкільного краєзнавства. Як відомо, теорія в ієрархії складових процесу пізнання займає одне з провідних місць, є найвищою формою наукового мислення, спрямованою на пояснення фактів, їх сутнісних зв'язків, ознак, в результаті чого формулюються певні узагальнені знання – положення, категорії, поняття. Звернемось у першу чергу до тих, які є ключовими, опорними в процесі осягнення цього предмету. Почнемо з народознавства і краєзнавства, потрактування понять, встановлення ієрархії, взаємозв'язку [3, с. 15-24].

Народознавство (українське, польське, грузинське, румунське, єврейське тощо) – це система фундаментальних знань про конкретний народ, особливості його побуту, трудової діяльності, національний характер, психологію, світогляд, історико-культурний досвід, спосіб життя і виховання. Рідна мова, історія, краєзнавство й етнографія, народна педагогіка, родинна етнопедагогіка, народний календар (включаючи народно-релігійні свята й урочисті, природні явища й події річного циклу життєдіяльності людей), народні моральні приписи, усна творчість, різні види мистецтва й художньої творчості, прогресивні національні традиції, звичаї та обряди, народні символи і національна символіка – все це вбирає в себе поняття народознавство. Навіть поверховий аналіз визначення засвідчує, що краєзнавство є складовою частиною народознавства і за об'єктом дослідження помітно відрізняється від нього. Якщо народознавство є комплексом знань про народ у межах цілої держави, то

краєзнавство – це система комплексних знань про край – певну частину території держави (село, місто, район, область тощо). У краєзнавстві важливе місце посідає ключове, базове, терміноутворююче поняття «край». Історико-просторові уявлення про край, його межі, розмір на різних етапах історії залежали не тільки від природно-географічних, а й адміністративно-територіальних, політико-економічних та інших обставин, які суттєво впливали на формування і становлення цього поняття.

Фундатор краєзнавчого вивчення історії України професор В.Б. Антонович і його учні відштовхувались від поняття «земля», а напрям дослідження називали «земельним». Д.І. Багалій виходив з поняття «область», називаючи метод дослідження «обласницьким». М.С. Грушевський називав території вивчення «районами», а метод – «порайонним дослідженням». Але в кожному з цих напрямків краєзнавчого дослідження проглядався край як таксономічна одиниця, де місце, простір, територія відіграють провідне значення. Поняття «край» використовується в широкому та вузькому значенні. У широкому означає велику територію, цілу адміністративно-територіальну одиницю, яка має в своєму складі автономну область або округ. У вузькому значенні край означає порівняно невелику територію, об'єкт, який можна піддати глибокому комплексному вивченню.

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» на 170 тис. лексичних одиниць дає кілька визначень цього поняття і в тому числі й таке: «Край – місцевість, область, район і т. ін., що має певні природні й кліматичні особливості; сторона» [36]. При цьому не фіксує ні розміру, не дає якихось інших критеріїв. Здебільшого історики-краєзнавці оперують поняттям «край» в значенні території, яка підлягає комплексному вивченню, відрізняючи її від «країв» – великих адміністративно-територіальних одиниць.

Останнім часом у деяких краєзнавчих теоретико-методологічних працях з'явилася нова таксономічна одиниця, як об'єкт краєзнавчого

вивчення, - «історико-географічний регіон», який вирізняється ознаками своєрідності історичного розвитку, духовної і матеріальної культури, умов проживання. Поняття регіону, яке просторово охоплює спектр величин від локального до континентального, характеризується такою ж розмитістю. Взяти хоча б таке трактування: регіон – «створена силами внутрішнього тяжіння територія, яка є однорідною з погляду певних визначальних критеріїв і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій» [10, с. 61].

Серед критеріїв домінують економічні, соціальні, етнографічні, історичні. Таку ж територіальну невизначеність поняття регіон знаходимо у тому ж «Великому тлумачному словникові сучасної української мови»: «Регіон – певна територіальна одиниця (район, область, зона), що вирізняється з-поміж інших таких же одиниць специфічними рисами (географічними, геологічними, етнографічними, економічними і т. ін.)» [10, с. 1020]. Отже, поняття «краю» і «регіону» здебільшого співпадають, означаючи певну територію, що вивчається, хоча регіон має нерідко більший просторовий обшир, що виходить за межі історико-етнографічних територій, а інколи – й держави. Тому вживаються поняття макро- і мікрорегіону. Під першим розуміється територіальна одиниця, скажімо, рівна Правобережній Україні, під другим – менший таксонім, рівний сучасному адміністративно-територіальному району. Крім того часто поняття «край» має емоційне забарвлення, яке виявляється в додаванні до терміна слів «наш», «рідний» край, означаючи територію безпосереднього проживання, свого роду «батьківщину» - землю дідів, батьків, яка стала близькою, рідною.

У межах сучасної України виділяють п'ять історико-географічних регіонів – Правобережна Україна, Західна Україна, Лівобережна Україна, Слобідська Україна і Південна Україна, а в рамках Правобережної України – історико-географічні землі Київщина, Волинь, Поділля. У краєзнавстві часто використовується термін «територія», під яким розуміється простір

землі, внутрішніх і прибережних вод, повітряний простір над ними з певними кордонами, скажімо, території Поділля, Волині, Київщини, які в різні часи мали різні межі, пов'язані як з експансією сусідів, так і адміністративно-територіальними реорганізаціями. Як уже зазначалося, поняття «край» є базовим. Слово «край» лягло в основу термінів «краєзнавство», «краєзнавчий рух», «історичне краєзнавство», «історико-краєзнавчі дослідження», «історико-регіональні дослідження» та інші [21, с. 6-8].

Пріоритет введення в обіг поняття «краєзнавство» належить І.Я. Франку. У статті «Галицьке краєзнавство» (1892) він дав йому обґрунтування й пророкував зростаючу роль краєзнавства в освіті й патріотичному вихованні народних мас. Однак шлях до утвердження й конституювання терміна був тривалим [49, с. 117].

У роки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. в Українській Народній Республіці, Українській державі функціонував термін «батьківщинознавство» як в усних виступах поборника краєзнавчого підходу до постановки освіти в Україні І.М. Стешенка, так і в різних нормативних документах [33, с. 122].

З початком радянської окупації термін «краєзнавство» ліг в основу назв різних структур – державних і громадських, що займалися вивченням певних територій, зокрема – Центрального бюро краєзнавства, яке постало в РСФРР у грудні 1921 року, Центрального бюро краєзнавства БСРР (1924), Українського комітету краєзнавства (1925). У краєзнавстві часто вживаються й інші поняття – історико-краєзнавчий рух, історичне краєзнавство, історико-краєзнавчі, історико-регіональні дослідження, під якими розуміємо: – історико-краєзнавчий рух – явище суспільного життя, діяльність державних і громадських закладів, установ, організацій, товариств, гуртків, окремих краєзнавців, спрямована на дослідження історії певних територій; – історичне краєзнавство – це галузь історичної науки і загального краєзнавства, яка займається вивченням минулого того

чи іншого краю; – історико-краєзнавчі дослідження – вивчення історії певного краю; – історико-регіональні дослідження – вивчення ученими, краєзнавцями історії конкретного регіону. Краєзнавчий рух, події і явища, що справили помітний вплив на його розвиток, розглядаються не тільки в просторових, а й у часових вимірах.

Категорія історичного часу визначає логічну послідовність і тривалість подій, явищ історико-краєзнавчого процесу. Організатор шкільного краєзнавства щоразу має справу з такими складовими історичного часу, як ера – великий проміжок часу, що має загальновизнану точку відліку – дату народження Ісуса Христа, стосовно якої в певній послідовності розташовуються факти, події і явища; період – відрізок історичного часу, частина епохи або ери; етап – частина історичного періоду. Краєзнавець спрямовує свої зусилля на пошук фактів, відтворення історичних подій, явищ. Адже основою будь-якого краєзнавчого дослідження є факт, який має різне місце в історичному процесі, може впливати і не впливати на нього, впливати в більшій чи меншій мірі. Звідси витікає визначення цих важливих понять. Якщо історичний факт – це джерело, подія, явище історичного процесу, то історична подія визначається, як частина історичного процесу, що має важливе значення для його розвитку, а явище – як факт, подія, що має значний вплив на історичний процес, може привести до значних змін.

Таким явищем для краєзнавчого руху став установчий краєзнавчий з'їзд 1990 року, який привів до відродження краєзнавчої спілки, структурування краєзнавчого руху в межах усієї України, до його активізації й реорганізації 2008 року Всеукраїнської спілки краєзнавців у Національну спілку краєзнавців України – організацію професіоналів, дослідників певних територій України. На основі розуміння суті розглянутих термінів повернемося до головного поняття – «краєзнавство». Шлях від декларування терміну І.Я. Франком до його змістового наповнення був надто довгим і складним. Оскільки краєзнавство

виявилось міждисциплінарною галуззю знань про певну місцевість, то представники різних наук по-своєму визначали його об'єктно-предметну сферу, покладаючи в основу то одні, то інші критерії.

З утвердженням концепції радянського краєзнавства, теоретично обґрунтованої у виступах, резолюціях і ухвалах I Всеукраїнської краєзнавчої конференції (Харків, травень 1925 р.), об'єктом краєзнавчого вивчення визначалися природні ресурси, продуктивні сили, вістря завдань спрямовувалося в бік підтримки політики нової влади. У 20-і роки у визначення предмета й в теоретичне обґрунтування поняття «краєзнавство» зробили значний внесок М. Анциферов, С. Архангельський, С. Бахрушин, А. Большаков, І. Гревс, М. Муратов, В. Семенов-Тян-Шанський, пізніше – Ю. Саушкін, К. Строев, І. Юньєв. Після тотальних репресій і занепаду краєзнавства аж у 60-х роках продовжилося теоретичне осмислення суті поняття. Переважала думка про краєзнавство як комплекс наукових дисциплін, всебічне вивчення певної території.

1980 року «Українська радянська енциклопедія» зафіксувала таке визначення: «Краєзнавство – всебічне вивчення частини країни (області, району, міста тощо) переважно місцевим населенням» [31, с. 7], зводячи його роль до аматорства, провінціалізму, до занять «переважно місцевого населення». Це визначення відображувало тогочасний рівень теоретичного осмислення краєзнавчого процесу, що відроджувався і набирав сили. І в сучасних авторів немає єдності у визначенні «краєзнавства». Це і «метод дослідження», «дидактичний принцип», «метод навчання і виховання» і «громадський рух», «могутній науковий рух», за твердженням М.Ю. Костиці – «суперечливий комплекс дисциплін» [31, с. 22].

У довіднику «Спеціальні історичні дисципліни», підготовленому групою авторів під загальним керівництвом доктора історичних наук І.Н. Войцехівської, у ній краєзнавству вже відведений статус «комплексу різних за своїм світоглядно-методологічним підґрунтям наукових, навчально-виховних та культурно-просвітницьких ініціатив, спрямованих

на вивчення, пізнання й популяризацію історичного минулого певної території». У довідці, що ввійшла до видання про спеціальні історичні дисципліни, від історичного краєзнавства відібрано не тільки статус спеціальної історичної дисципліни, принаймні про це не згадується, а й «комплексного вивчення» певної території. Йдеться про «ініціативи», такі собі потуги на рівні аматорства, місцевого романтизму, далекого, звичайно, від справжньої науки. За логікою статті краєзнавчий рух став «консервативною силою», потребує «адаптації до сучасних реалій», «переходу з екстенсивного стану в інтенсивний», «осмислення нових методологічних підходів», запозичення для початку щонайменше з культурології, історичної регіоналістики термінів типу «локал», «локальна історія», «топохрон», «хронотип» тощо [45, с. 326-334.].

Академік НАН України Тронько П.Т. визначив краєзнавство як «наукове дослідження і науково-громадський рух, спрямовані на отримання комплексних знань, їх поширення з метою збереження історико-культурної спадщини, формування національної свідомості» [47, с. 12]. Власне, краєзнавство визнається як галузь знань, комплексне дослідження певної території. Все більше науковців відзначають у сучасному краєзнавстві ознаки, які виокремлюють його з царини громадського руху, утверджують в статусі «наукового». Н.І. Мельник відзначає: «На початку 90-х рр. ХХ ст. розпочався новий етап розвитку національного краєзнавства, а саме становлення наукового краєзнавства, яке переросло рамки виключно громадського руху і претендує на ставлення до себе як до науки, вимагає розробки теорії краєзнавства, його методичних засад та наукового статусу» [3, с. 15-24].

На користь такої позиції свідчать факти зростання кількості дисертацій - 20 кандидатських і 6 докторських – на краєзнавчу тематику, з питань історії і теорії краєзнавства, активна підтримка краєзнавчих досліджень Інститутом історії України НАН України, інтеграція зусиль академічної і вузівської науки в дослідженні певних територій, створення

Центрів вивчення Поділля, Середнього Подніпров'я тощо. Цю позицію поділяє ряд провідних істориків, краєзнавців. С.З. Заремба підкреслював, що краєзнавство, як галузь знання, має право на існування в ряду основних, фундаментальних дисциплін. Г.В. Бондаренко вважає, що краєзнавство активно виробляє свій понятійно-категоріальний апарат, методика досліджень, він і сам робить значний внесок у їх розробку й обґрунтування [7, с. 143].

Серед спеціальних історичних дисциплін історичне краєзнавство займає провідні позиції щодо кількості як дослідників, так і опублікованих праць. У його еволюції проглядається рух від «методу», «принципу», «сукупності знань» - до статусу фундаментальної спеціальної історичної дисципліни, наукової галузі зі своєю об'єктно-предметною сферою, завданнями, категоріально-понятійним апаратом, методикою. На користь такої позиції свідчить факт надання Кабінетом міністрів України постановою від 16 жовтня 2008 р. №908 колишній Всеукраїнській спілці краєзнавців статусу національної й реорганізацію її на підставі ст. 7 Закону України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» в творчу професійну організацію під назвою «Національна спілка краєзнавців України» [14, с. 3].

Краєзнавство як галузь людської діяльності має внутрішню структуру – певну кількість складових з характерними зв'язками між ними. Поділ краєзнавства на види відбувається здебільшого за двома ознаками – змістом і формою організації. За змістом краєзнавство ділиться на географічне, історичне, літературне, мистецтвознавче, культурологічне, економічне, археологічне, етнографічне, генеалогічне, природниче і т.д. За формою організації краєзнавчої діяльності – на державне, громадське, шкільне. Державне краєзнавство – це діяльність органів місцевого самоврядування, управління, наукових установ та організацій, вищих навчальних закладів, музеїв, архівів, бібліотек по комплексному вивченню певної території. Громадське – охоплює участь гуртків, товариств, спілок,

асоціацій, агенцій й окремих дослідників у вивченні краю. Виокремлення шкільного краєзнавства в окремий вид небезпідставне – краєзнавство в школі має свій рівень досліджень, систему координації, в його орбіту втягнуто наймасовішу аудиторію, учителі (та й учні) не раз брали активну участь у всеукраїнських краєзнавчих проектах, демонструючи при цьому непогані результати.

1.2 Краєзнавство в освітньому процесі: історичний аспект

Ідея вивчення в школі природи, географії, історії краю зародилася ще в Київській Русі. Діти вивчали ремесла, побут, героїчні події, культуру рідного краю. Джерелами знань були літописи, усна народна творчість, описи й розповіді мандрівників. Форми – екскурсії, розповіді.

У XVI-XVII ст. у братських школах організовувалося спостереження за природою – зміною погоди, розвитком рослин, орієнтування на місцевості, ознайомлення з фольклором, історичними подіями. Одне з чільних місць елементи краєзнавства займали в українській козацькій педагогіці, зорієнтованій на формування лицаря, патріота. В академіях, колегіумах, братських, церковних школах учнів прилучались до народних традицій, звичаїв, обрядів, вивчення особливостей краю. У XVIII ст. у школах колишньої Російської імперії запроваджувався курс географії, вивчення якого неможливе без ознайомлення з місцевістю. До збору відомостей про природу, корисні копалини, промисли, побут людей закликав М.В. Ломоносов, підготувавши анкету на 30 питань для збору краєзнавчих матеріалів. Це дало поштовх впровадженню в процес навчання і виховання елементів краєзнавчої роботи. Особливо активізувався краєзнавчий рух у другій половині XIX ст., коли в Україні посилилось ідеологічне й політичне протистояння польського населення й російської адміністрації. З'явився ряд університетів: у Львові – ще 1661 року, у Харкові – 1805-го, Києві – 1834, Одесі – 1865, у Чернівцях – 1875.

Основи теорії шкільного краєзнавства заклав К.Д. Ушинський. Він наповнив уживаний тоді термін «батьківщинознавство» загально педагогічним змістом, запропонував ввести цей курс у початковій школі, до підручника «Рідне слово» внести зразки усної народної творчості. Він бачив у краєзнавстві важливий засіб активізації навчання і виховання, посилення міжпредметних зв'язків. У Західній Україні використання краєзнавства у вихованні українців демонстрували члени «Руської трійці», організовуючи походи, екскурсії, опитування за складеною програмою, збір народних пісень, інших фольклорних матеріалів. У добу національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.) генеральний секретар освіти І.М. Стешенко закликав у навчально-виховній роботі використовувати рідну мову, місцеву історію.

Педагогічні ВНЗ отримали настанову посилити краєзнавчу підготовку педагогічних кадрів. Приклад показував Кам'янець-Подільський державний український університет, де курс лекцій з історії краю читав Ю.Й. Сіцінський, теоретичні засади впровадження краєзнавства в дошкільній ланці та початковій школі розробляла Софія Русова. Наприклад, Проскурівська повітова управа в справах позашкільної освіти, проводячи політику Української держави в галузі освіти, постановою від 22 вересня 1918 року відкрила в повіті 20 шкіл для дорослих, у програми ввела комплексні предмети «Краєзнавство» і «Українознавство» [41, с. 18].

Помітну роль у вивченні і, особливо, популяризації регіональної історії і культури відігравали «Просвіти». Радянська влада з перших кроків почала декларувати й застосовувати краєзнавчий принцип в освіті та вихованні. 1918 року Наркомос РСРФР організував Центральне бюро шкільних екскурсій, а 1921-го на його основі розгорнув діяльність Центрального музейно-екскурсійного інституту, посилив підготовку кадрів, ввів у Петроградському педінституті кафедру краєзнавства. 1919 р. вийшов посібник «Батьківщинознавство і локалізація в народній школі» Є.О. Звягінцева, який запропонував свою систему вивчення краю, методом

послідовного концентризму опановуючи краєзнавчий матеріал рідного села, околиць, регіону, країни. 1921-1922 навчального року краєзнавство було включено до шкільних програм [44, с. 7].

1927 року шкільна комісія Центрального бюро краєзнавства визначила основні напрями шкільного краєзнавства: краєзнавчий матеріал повинен давати знання про край, знайомити з деякими доступними для школярів методами дослідження, виховувати патріотизм. Створений 1925 року Український комітет краєзнавства також всіляко підтримував краєзнавчий пошук учителів та учнів, спрямований на вивчення продуктивних сил краю – погодних умов, корисних копалин тощо. Відомий педагог С.Т. Шацький вважав, що вчитель має організувати вивчення навколишнього середовища, зібраний фольклорно-етнографічний, історичний матеріал використовувати в навчально-виховному процесі [50, с. 279-280].

А.С. Макаренко бачив у краєзнавстві, особливо у краєзнавчому туризмі, важливий фактор формування колективу. Помітні кроки на шляху розвитку шкільного туризму і краєзнавства були зроблені в 30-і роки, зокрема створено Центральну дитячу екскурсійно-туристську станцію (ДЕТС) – організаційно-методичний центр краєзнавчо-туристської роботи в СРСР. Подібні станції відкривалися в республіках, областях. Сектор соціального виховання Народного комісаріату освіти УСРР циркуляром за № 312/8 від 28 грудня 1930 р., надісланим усім секціям народосвіти райвиконкомів та міських рад, а також Наркомосу АМСРР, повідомив, що в Харкові при Наркомосі УСРР та ЦК ЛКСМУ утворено Центральну дослідну дитячу екскурсійну станцію (ЦДДЕС), яка зобов'язана, починаючи з 1931 року, організовувати й керувати всією дитячою екскурсійно-туристичною справою в Україні, розподіляти фонд пільгових квитків для тих груп, які будуть здійснювати екскурсії за планом, затвердженим ЦДДЕС. Були започатковані й всесоюзні дитячі експедиції: 1930 р. – Всесоюзна дитяча екскурсія по Криму, в Україні – за маршрутом

Харків-Москва-Нижній – Новгород-Сталінград-Харків; 1932-1934 рр. – 4 всесоюзні дитячі експедиції: по Казахстану – на верблюдах; Північному Кавказу – на тачанках і конях верхи; по Волзі – на човнах; по Алтаю – пішки. Вони сприяли знайомству з природою, історією, культурою, цікавим зустрічам, створенню гербаріїв, збору спогадів. Після Другої Світової війни за ініціативою учнівського загону імені Миклухо-Маклая почалася організація походів по рідному краю, в яких взяли участь близько 1 млн. школярів. Учні проходили по місцях бойової слави, зустрічалися з героями, учасниками і свідками військових дій, робили записи. 1948 року ширився рух під девізом «Прикрасимо Батьківщину садами». А юні геологи шукали корисні копалини, будівельні матеріали для відбудови зруйнованих сіл і міст, підприємств. У 50-і роки започаткована досить ефективна форма шкільного краєзнавчого руху – Всесоюзні експедиції школярів, якими керували ЦК комсомолу та Центральна дитяча екскурсійно-туристська станція. У 60-х роках започаткований рух червоних слідопитів. Приміром, перший загін червоних слідопитів на Хмельниччині виник 1964 року напередодні 20-річчя Перемоги у Красилівській середній школі №1 і налічував 25 осіб. А 1971-1972 навчального року в школах Вінницької області вже діяло 3600 експедиційних загонів. Вони встановлювали імена загиблих визволителів, розшукували їх родичів, упорядковували могили, пам'ятники. Слідопити с. Михайлівське Шаргородського району отримали за це Подяку Міністерства оборони СРСР. У 1966-1967 н.р. краєзнавчі теми були включені до програм з історії СРСР у VII-X класах. Розроблялися методичні посібники на допомогу учителям [25, с. 12].

1971 року курс історичного краєзнавства був введений і на історичних факультетах педінститутів. 1972 року започаткована всесоюзна експедиція «Моя Батьківщина – СРСР». Великий поштовх шкільному краєзнавству дала більш як десятирічна робота над історією міст і сіл Української РСР, що припала на 1962-1974 рр. Учителі були залучені до збору матеріалів,

підготовки довідок про села – центри сілрад, нарисів про райцентри і великі села, селища, їм допомагали учні. У міру того, як накопичувалися матеріали, з'являлися перші шкільні музеї. Маківський музей історії села в Дунаєвецькому районі Хмельницької області був створений 1971 року в школі саме учителями, що брали участь у зборі матеріалів до тому «Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область», та учнями – членами гуртка «Юний історик» 1980 р. Міністерство народної освіти СРСР і Центральна дитяча екскурсійно-туристична станція ввели в дію положення про наступний етап (1980-83) всесоюзної туристсько-краєзнавчої експедиції піонерів і школярів «Моя Батьківщина – СРСР». Отже, краєзнавство супроводжувало процес навчання з давніх-давен.

У XIX ст. відомі педагоги, зокрема – К.Д. Ушинський, теоретично обґрунтовували роль і значення краєзнавчих знань у процесі навчання і виховання, зміст, форми і методи шкільного краєзнавства. Ширшого розмаху набуло воно в радянські часи, але слугувало формуванню радянського патріотизму, відданості ідеалам однієї партії.

Шкільний краєзнавчий рух у незалежній Україні набув зовсім іншої форми і змісту. Доба незалежності України створила передумови й надала шкільному краєзнавству нового імпульсу. Певним стимулом шкільного краєзнавчого пошуку стало утворення 27 березня 1990 року Всеукраїнської спілки краєзнавців на чолі з академіком Національної академії наук України Петром Тимофійовичем Троньком, важливі всеукраїнські акції з підготовки і видання Книг пам'яті, Книг скорботи, томів «Реабілітовані історією», «Зводу пам'яток історії і культури» [20].

Велику роль в організації учнівського краєзнавчого пошуку відіграють рухи, експедиції, акції і конкурси, запроваджені МОН України, Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді, Всеукраїнською спілкою краєзнавців. 1990 року стартував рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу «Моя земля – земля моїх батьків». У рамках цього руху

поетапно проходили всеукраїнська туристськокраєзнавча експедиція «Краса і біль України», історико-географічна експедиція «Сто чудес України», «Мікротопоніми України», акція – «Пам'ять» до 55-річчя визволення України та 55 - річчя Перемоги (1998-2000), ряд конкурсів, акцій, експедицій регіонального значення, зокрема – «Бойовий орден, медаль у твоєму домі» (1998, Дунаївці), хмельницька обласна туристсько-краєзнавча експедиція «Легенди рідного краю», матеріали якої ввійшли до спеціального збірника [35].

За матеріалами історико-географічної експедиції «Мікротопоніми України» на Хмельниччині видано методичний посібник «Топоніми рідного краю» [43]. 2006 року взяла старт історико-географічна експедиція «Історія міст і сіл України» як важлива форма прилучення учителів та учнів до збору місцевих матеріалів, їх участі в підготовці історії населених пунктів України в новій редакції. 2009 року започаткована міжгалузева програма «Пізнай свою країну». Відчутний поштовх розвитку шкільного музейного краєзнавства дали «Положення про музей при закладі освіти системи Міністерства освіти України» (наказ Міносвіти України від 20 травня 1997 р. №151) на виконання Закону України «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995р., реєстрація і перереєстрація шкільних музеїв відповідно до «Положення про відомчу реєстрацію та перереєстрацію музеїв при закладах освіти системи Міністерства освіти України» (1997), огляди музеїв при навчальних закладах системи МОН України, які забезпечили виявлення, упорядкування і взяття на облік 2004 року 2522 музеїв. В Україні діє Мала академія наук, проводяться конкурси учнівських науково-дослідних робіт, предметні олімпіади, учнівські конференції, що також стимулює шкільне краєзнавство. Організаційними центрами шкільного історичного краєзнавства виступають Український державний центр туризму і краєзнавства (УДЦТК) учнівської молоді Міністерства освіти і науки України, обласні Центри туризму і краєзнавства учнівської молоді, міські, районні Станції туризму і

краєзнавства, відповідні підрозділи Центрів (Будинків) творчості школярів. Основними напрямками роботи УДЦТК є нормативно-методичне забезпечення шкільного туристсько-краєзнавчого руху, організація учнівської туристичної діяльності, розгортання краєзнавчого пошуку. Ця робота здебільшого здійснюється через систему дитячих туристсько-краєзнавчих гуртків. На 1 січня 2010 року в туристсько-краєзнавчих гуртках позашкільних навчальних закладів усіх типів в Україні навчалось 110,3 тис. учнів – 2,54 відсотка від їх загальної кількості.

Спортивний туризм реалізується через систему туристсько-спортивних гуртків, які працюють за програмами «Юні туристи», «Пішохідний туризм», «Спортивний туризм», «Спортивне орієнтування», організацію змагань з пішохідного туризму, спортивного орієнтування, комплексних змагань, конкурсів, проведення тижнів туризму, туристськоспортивних зльотів, масових сходжень до вершин Карпат, походів по рідному краю, категорійних походів, туристсько-краєзнавчих подорожей тощо. Поширеними є гуртки з історичного краєзнавства, народознавства, народних ремесел, декоративно-ужиткового мистецтва, гуртки, що працюють за напрямками руху «Моя земля – земля моїх батьків». Саме УДЦТК є ініціатором і організатором цих заходів, готує проекти положень, методичні рекомендації, координує їх проведення, акумулює й аналізує підсумкові дані, відзначає переможців, з метою підготовки актуальних нормативно-методичних матеріалів організовує всеукраїнські конкурси на кращу науково-методичну розробку з питань позашкільної освіти. У мережу позашкільних навчальних закладів туристсько-краєзнавчого профілю в Україні входять обласні центри туризму і краєзнавства учнівської молоді, міські, районні станції юних туристів: 2000 року їх працювало 90, 2004 – 99, на 1 січня 2010 року – 104. Найбільша кількість таких закладів функціонує в Дніпропетровській та Хмельницькій областях. Хмельницький обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді почав відлік від нелегкого для суспільства

1947 року і відтоді не раз змінював назву, а отже – акценти в роботі. З 1977 року обласна екскурсійно-туристична станція стала обласною станцією юних туристів (облСЮТ), 1992-го – реорганізована в центр туризму і краєзнавства учнівської молоді (ХОЦТКУМ). У його структурі діють методичний, краєзнавчий, туристсько-спортивний та екскурсійний відділи, працювали 33 фахівці. Центр є куратором секцій краєзнавства, історії України, археології, географії і геології Хмельницького територіального відділення МАН України, веде 30 гуртків – близько 500 членів, 12 із них – історичного, географо-краєзнавчого, туристсько-краєзнавчого, етнографічного, літературного профілів, здійснює чималу видавничу працю – протягом 1995-2008 рр. побачило світ 35 книг, брошур, плакатів, координує участь учнівської молоді Хмельниччини в рухах, історико-краєзнавчих експедиціях, її музейну краєзнавчу діяльність [1].

У добу незалежності шкільне краєзнавство сприяє поверненню молодого покоління до національного історичного коріння, формуванню патріотів Української незалежної держави. Робота ведеться за актуальними напрямками з урахуванням традиційних та нових форм шкільного краєзнавства.

РОЗДІЛ 2

ДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

2.1 Краєзнавчий потенціал шкільного курсу історії України

Перспективи розвитку українського суспільства потребують чіткого усвідомлення педагогами пріоритетів і цінностей особистісного становлення учнівської молоді. На сьогодні визначені основні домінанти освітньої парадигми: гуманізація, гуманітаризація, національна спрямованість освіти [29, с. 13–15] та провідні напрями формування особистості як компетентного, активного, відповідального громадянина своєї держави. Вирішення цих завдань найбільш повно реалізується у змісті шкільного курсу історії України, зокрема шляхом включення краєзнавчої складової. Саме історія рідного краю визнана дієвим інструментом інтелектуального і духовного розвитку особистості у вітчизняній історико-педагогічній спадщині.

Одними з перших думку про освітньо-виховне значення краєзнавчих матеріалів у шкільному навчанні відстоювали педагоги-класики Н. Вессель, Д. Семенов, К. Ушинський. Вони стверджували, що навколишнє середовище дає вчителю «природний матеріал, який ніщо не може замінити» [46, 284-292] для всебічного розвитку здібностей дітей.

Такі погляди знайшли своє продовження у працях українських учених XIX – початку XX століття Г. Ваценка, Г. Врецьони, О. Духновича, О. Іванчука, В. Ільницького, О. Партицького, С. Русової, І. Ющишина та інших. Відстоюючи ідею національної школи, вони визнавали навколишнє середовище засобом формування національної свідомості, патріотизму, збереження історичної пам'яті, розширення світогляду, джерелом нових знань.

Найбільш повно навчально-виховне значення матеріалів місцевої

історії в контексті вивчення вітчизняної обґрунтовують М. Грушевський та Н. Григоріїв у період національно-визвольних змагань 1917 – 1920 років. Історія рідного краю, на їхню думку, є не лише ключем до пізнання вітчизняної історії, але й засобом виховання в учнів історичної перспективи, наділення їх об'єктивними мірилами і критеріями [10, с. 86].

Важливі дослідження з цієї проблеми були здійснені в радянський період розвитку історичної освіти М. Борисовим, П. Бурдейним, В. Дарнішніковим, П. Івановим, Д. Кацюбою, М. Лисенком, І. Прусом. Обґрунтовуючи важливість використання краєзнавчого історичного матеріалу у процесі навчання, вони розглядали його як засіб посилення пізнавального інтересу, ілюстрації, «унаочнення наукових ідей», здійснення міжпредметних зв'язків. Виховний потенціал педагога вбачали у формуванні патріотизму, комуністичних ідеалів, «інтернаціональних почуттів» тощо.

На сучасному етапі важливість використання історико-краєзнавчих матеріалів у контексті реалізації навчально-виховної функції історії доводять В. Бенедюк, М. Варшавська, Т. Самоплавська, В. Струманський, О. Тімець, Я. Треф'як, М. Ходос, М. Шеремет та ін.

Значна увага до навчально-виховних можливостей краєзнавчих матеріалів не дає підстав говорити про достатню розробку цього питання. Ця проблема є актуальною особливо на сучасному етапі, коли здійснюється перехід національної освіти, у тому числі історичної, на новий зміст навчання, в якому краєзнавча складова відіграє одне з провідних місць. Але доводиться констатувати, що у практиці сучасної школи навчально-виховний потенціал історико-краєзнавчої складової використовується обмежено.

Багатофункціональність краєзнавства стала детермінантою його запровадження у навчально-виховний процес як цілісної системи роботи школи. Дидактичний і виховний потенціал краєзнавчих матеріалів реалізується в низці дисциплін гуманітарного і природничого циклу, які

забезпечують отримання знань про свою місцевість, регіон, країну в цілому. Сутність поняття «краєзнавчий матеріал» визначається як сукупність відомостей про природу, історію, економіку, культуру рідного краю, адаптованих до опрацювання їх на уроці учнями під керівництвом учителя [12, с. 33]. Найбільш повно вирішення навчально-виховних завдань забезпечує краєзнавча складова в межах вивчення історії України, де її головними елементами є соціально-політичний (населення, історичні постаті), економіко-природничий (географічне положення, природні умови, економіка), історико-культурний (історичне минуле, культурні надбання, традиції, звичаї) аспекти.

Досвід багатьох поколінь учителів історії доводить, що там, де краєзнавча складова використовується як засіб розвитку пізнавальної активності у школярів, учні широко обізнані з історичним минулим і сучасним життям своєї місцевості. Саме історико-краєзнавчий зміст навчального матеріалу допомагає ознайомити учнів із поняттям «малої історії», яка для них стає реальною і наочною. Ця реальність створює психологічний фон, який дає змогу школярам усвідомити «свою причетність до долі країни та відчутти відповідальність за збереження її духовних скарбів» [12, с. 55], сформуванню логіку історичного пізнання та розуміння історичного процесу на конкретних прикладах місцевої історії. На основі історичних знань та історичного мислення учні мають можливість оцінювати минуле і прогнозувати майбутнє.

Отже, краєзнавчий історичний матеріал у межах систематичного курсу вітчизняної історії є частиною, одним із проявів загального історичного процесу, складовою досліджуваного історичного явища чи події.

Краєзнавчий матеріал дуже результативно може використовуватись на уроках історії України в контексті освітньої, виховної, розвивальної функцій навчання. Розглянемо деякі дидактичні особливості використання місцевого матеріалу.

Включення краєзнавчої складової до систематичного курсу вітчизняної історії значно збагачує уявлення учнів про епоху, створює умови для розуміння і безпосереднього відчуття особливостей життя і побуту населення минулих століть, сприяє осмисленню історичної інформації на основі більш насиченого і конкретного фактичного матеріалу. Тим самим узагальнення, висновки стають більш ґрунтовними, розвивається вміння абстрактно мислити.

Краєзнавчий матеріал у шкільному курсі історії визнається важливим засобом наочності у викладанні. Так, К.Д. Ушинський відзначав, що наочне навчання полягає не в абстрактних уявленнях і словах, а в конкретних образах, що безпосередньо сприймають учні: «дитина мислить формами, кольорами, звуками, відчуттями... Дитяча природа вимагає наочності» [2, с. 61]. Учитель знаходить у свідомості школяра вже готові образи, на які спирається в навчанні. Головне призначення наочного навчання полягає в розвитку спостережливості, мислення і мови учнів, у залученні власного досвіду школярів, самостійних спостережень і роздумів над історичним минулим рідного краю.

Слід зазначити, що місцевий матеріал як засіб наочності у викладанні історії має свої особливості. Коли вчитель на уроці демонструє речові пам'ятки з історії краю, він має справу, як правило, з оригінальними пам'ятками. Такий наочний матеріал емоційно більш насичений, ніж звичайні друковані наочні посібники, перш за все тому, що він оригінальний, «справжній» (учні зазвичай знають, де, коли і ким він знайдений і науково опрацьований). Це можуть бути фрагменти глиняного посуду, кістяні голки, прикраси, монети тощо. Усе це можна уважно роздивитись, потримати в руках, що дає змогу уявити себе в реальних умовах минулого. Наприклад, вивчення теми «Початки людського життя в Україні» (7 клас) учитель може організувати у краєзнавчому музеї, де учні побачать макети поселень, знаряддя праці, прикраси тощо. Усе з розповіддю вчителя дозволяє краще проникнути в епоху, зрозуміти її

особливі умови розвитку, уявити масштаби суспільних трансформацій. Такий урок пробуджує інтерес учнів до історії, що значно підвищує якість знань з предмета.

Історико-краєзнавчий матеріал, включений до змісту нормативного курсу, може стати ефективним засобом розвитку самостійності мислення, перевірки усвідомленості та міцності знань в учнів. Розвиток самостійності мислення в учнівської молоді передбачає застосування таких методів роботи, які б активізували їх у процесі навчальних занять. Коли ми включаємо до змісту уроку історії України відомості з місцевої історії чи історичну довідку, чи уривок з документа або художнього тексту, ми тим самим активізуємо увагу учнів, змушуємо їх відійти від звичної схеми викладу матеріалу в підручнику, замислитись над новим фактичним матеріалом й осмислити його відповідно до знань із загальної історії, отриманих ними раніше.

Такі прийоми навчальної роботи, як аналіз місцевих історичних документів, аналіз пам'ятників матеріальної культури вимагають від учнів ще більшої мобілізації знань, уміння вільно ними оперувати не за заданою схемою, а залежно від інформаційних можливостей конкретного історичного джерела.

Необхідно відзначити, що відомості з історії краю сприяють не лише поглибленню знань учнів з вітчизняної історії, але й можуть бути одним із засобів перевірки їх ґрунтовності. Роль місцевого історичного матеріалу як засобу закріплення і поглиблення знань із загального курсу історії України особливо рельєфно простежується під час навчальних екскурсій до краєзнавчих музеїв або до історичних пам'ятників.

Головна цінність таких екскурсій полягає в тому, що, пробуджуючи інтерес учнів до минулого рідного краю, розкриваючи історію певного пам'ятника, педагог учить своїх вихованців самостійно спостерігати, аналізувати складні явища місцевого життя, робити узагальнення і висновки на основі своїх спостережень [6, с. 387].

Особливо слід відзначити високий дидактичний потенціал історико-краєзнавчого матеріалу, зібраного самими учнями. У процесі краєзнавчих досліджень учні вчаться творчо і нестандартно мислити, формувати власну думку, системно вивчати певні питання, можуть виявляти нові факти, аргументи, відомості, уточнити деталі вже відомих явищ і подій. У контексті виховної функції уроків, під час пошуку у школярів формуються почуття гуманності, колективізму, громадянської відповідальності, поваги до історичного минулого.

Захопившись пошуком, учень не просто відтворює те, що засвоює, а навпаки, завдяки інтересу до об'єкта пізнання, власній активності він разом з педагогом на основі захоплення творчою діяльністю та багатства вражень розвиває себе. Краєзнавчо-пошукова діяльність є тією межею, де відбувається перехід від виховання до самовиховання, що проявляється в мобілізації суб'єктом внутрішніх резервів, спрямуванні їх на досягнення поставленої мети, а отже, у просуванні у своєму розвитку [33, с. 187].

За констатованими даними, для використання на уроках з історії України учні можуть складати порівняльні, статистичні таблиці, графіки подій та явищ, діаграми, карти археологічних знахідок краю, краєзнавчі атласи, альбоми з фотодокументами, щоденники свідків подій, топонімічні словники, інформаційні довідники з відповідної тематики, робити підшивки місцевої преси тощо. Учні можуть реалізувати свої творчі здібності за такими напрямками:

- 1) створити літопис рідного краю, книгу пам'яті, альманах видатних особистостей регіону чи населеного пункту;

- 2) проводити етнографічні, фольклорні, мистецтвознавчі дослідження;

- 3) проводити генеалогічні пошуки як свого роду, так і родів знаменитих земляків. На нашу думку, такими є дидактичні підстави включення краєзнавчого історичного матеріалу до нормативного курсу вітчизняної історії в загальноосвітній школі.

На сьогодні ідея краєзнавства є поширеною й актуальною у

виховному історико-педагогічному полі, оскільки, краєзнавчий матеріал серед засобів виховання всебічно і гармонійно розвинутої особистості посідає одне із вагомих місць. Виховні можливості краєзнавчої складової розкриваються у засвоєнні світосприймання і психології, народної культури і менталітету народу України як одного з кращих досягнень національної і загальнолюдської культури; у розумінні того, що тільки покоління, сформоване на духовних надбаннях предків, зможе утверджувати нову духовність, творити культуру, продовжувати зберігати і розвивати культурно-історичні традиції, забезпечувати тим самим вічність життя свого народу [5, 124].

Поряд з тим усебічне вивчення природних, соціально-економічних умов та історичних особливостей рідного краю є одним із найдієвіших засобів формування активної життєвої позиції молоді на ґрунті поліаспектного сприйняття ними змісту національної ідеї, сприяє міцному й усвідомленому засвоєнню основ наук, формуванню світогляду, вихованню високих загальнолюдських гуманістичних якостей, почуття громадянського обов'язку і відповідальності перед суспільством.

Місцевий матеріал у процесі вивчення історії України має високу виховну віддачу під час проведення краєзнавчих вечорів і конференцій, вікторин, олімпіад; в організації зустрічей з цікавими людьми; через випуск стінгазет, краєзнавчих альманахів тощо [42, с.15].

Отже, краєзнавча складова у навчанні історії України є тим засобом, що унаочнює, конкретизує, доповнює зміст нормативного курсу, формує ґрунтовні знання з предмета, сприяє активній пізнавальній діяльності школярів, спрямованій на опанування суспільного досвіду і культурних цінностей найближчого оточення, розвиває інтерес до історії в цілому.

Набуття учнями знань з історії рідного краю є, на нашу думку, тією сходинкою, звідки відкриваються горизонти для опанування ієрархії особистих, національних, громадянських і загальнолюдських вартостей.

2.2 Педагогічні умови ефективності краєзнавчої роботи під час вивчення новітньої історії України.

Сучасний освітній процес в Україні зазнає докорінних змін і перетворень. Важливо, щоб школа попри всілякі трансформації залишалася сферою формування креативної, висококультурної, інтелектуально розвиненої особистості на засадах гуманізації, толерантного ставлення до інших етносів і їх духовного надбання, з домінуванням національно-свідомого осмислення здобутків народно-культурної спадщини. Це можливо якнайефективніше здійснити у процесі навчально-виховної діяльності – на заняттях та в позааудиторний час. Важливим підґрунтям для такої роботи слугуватимуть матеріали краєзнавчої проблематики.

Розбудова краєзнавчих студій в Україні пов'язана з іменами і працями таких учених, як Михайло Максимович, Микола Костомаров, Павло Чубинський, Дмитро Багалій, Микола Біляшівський, Михайло Грушевський, Степан Рудницький, Павло Тутковський, Олександр Яната, Микола Макаренко, Олександр Федоровський, Матвій Яворський, Михайло Криворотченко та багато інших. Краєзнавчі ідеї в педагогіці реалізували Софія Русова, Степан Рудницький, Костянтин Ушинський та ін. Серйозно і глибоко розробляв краєзнавчу проблематику в Україні П. Тронько [47, с. 284-292].

Нині постає потреба означити першорядні складники краєзнавчого блоку, що формують інтелектуально-духовну базу особистості. Мета розвідки – сформулювати та з'ясувати зміст понять основних складників краєзнавчого блоку, обґрунтувати їх визначальну роль у формуванні національно свідомої особистості. Виклад основного матеріалу. Культивування краєзнавчої роботи у різних напрямках і формах важливе і потрібне у ході викладання дисциплін гуманітарного циклу у ВНЗ усіх профілів, у загальноосвітніх школах, у гімназіях, ліцеях, коледжах.

Краєзнавство, зокрема галузеве, пов'язане безпосередньо з персонологією. Краєзнавча персонологія – галузь краєзнавства, орієнтована на вивчення наукового, творчого доробку спадщини визначних осіб, біографічно пов'язаних з краєм [37, с. 20-26]. У процесі роботи з краєзнавчим матеріалом обов'язковим є аналіз досягнень визначних особистостей, чий життєпис чи життєдіяльність мають зв'язок з визначеним мікрорегіоном. Різнобічне вивчення біографічних відомостей та наукового доробку відомих особистостей сприятиме ефективному засвоєнню знань, разом з тим формуватиме патріотично налаштовану, національно свідому особистість фахівця будь-якої сфери діяльності. Як же впливає актуалізація краєзнавчої роботи на становлення особистості школяра? На нашу думку, у процесі організації навчальної діяльності з передбаченням виконання краєзнавчих завдань створюється підґрунтя для формування та становлення краєзнавчого світогляду, краєзнавчої свідомості, краєзнавчих знань, краєзнавчого чуття, краєзнавчого смаку, краєзнавчих здібностей.

Краєзнавчий світогляд – система поглядів на життя, природу, суспільство, сформована на основі спостережень та життєвого досвіду, отриманого в рідномовному середовищі. Важливим компонентом є краєзнавча свідомість – перцепція, розуміння та оцінка довколишнього світу, що здійснюється на основі пізнання різногалузевого досвіду поколінь, осмислення фактів і подій, пов'язаних з минулим рідного краю, з життям та діяльністю визначних персоналій [7, с. 112].

Краєзнавчі знання – обізнаність у різноаспектних питаннях минулого і сучасного рідного краю, володіння інформацією про історико-культурні досягнення, про життєдіяльність окремих осіб, про знаменні події, заходи; сукупність відомостей з галузей економіки, географії, історії, мови, культури, здобутих у процесі вивчення, дослідження тощо окремого регіону; освіченість з питань краєзнавчої науки; ерудованість у проблематиці краєзнавчої науки. Виховання краєзнавчої грамотності – обов'язкове, невідкладне завдання сучасної освітньої парадигми.

Краєзнавче чуття – здатність відчувати, розуміти значущість різногалузевих історико-культурних надбань регіону; вміння захоплюватися минулим та сучасним рідного краю; глибоке відчуття необхідності дослідження історико-культурної спадщини «малої батьківщини» [3, с. 15-24].

Краєзнавчий смак – розвинене почуття потягу до вивчення минулого та сучасного рідного краю, здатність до оцінки пам'яток духовної і матеріальної культури, що співвіднесені з певним регіоном. Краєзнавчі здібності – природний нахил до краєзнавчої роботи, закладений від народження чи сформований в особистості у процесі навчально-виховної роботи; обдарування, пов'язані з умінням здійснювати краєзнавчі пошуки; талант краєзнавця-дослідника, краєзнавця-популяризатора; властивість, особливість індивіда, риси його внутрішньої сутності, що виявляються в умінні реалізувати краєзнавчі знання на практиці, спираючись на краєзнавче чуття і досвід, здійснювати краєзнавчі пошуки в різних напрямках, виконувати різні види краєзнавчої роботи, розробляти і втілювати в життя краєзнавчі проекти, популяризувати краєзнавчі досягнення. Такі здібності обов'язково треба виховувати у молодого покоління з раннього віку. Означених якостей особистість набуває у процесі заглиблення в науковий доробок визначних персоналій, що мають відношення до регіону [3, с. 17].

Отже, роль знаних особистостей у процесі формування національної свідомості молоді – вагома, незаперечно суттєва і глобальна, особливо – для сьогодення. Взагалі, краєзнавча робота у різних формах її застосування – ґрунт для формування всебічно розвиненої особистості. Виховання молодого покоління, починаючи з дитячого садка, немислиме без краєзнавчого складника. Краєзнавчий матеріал безпосередньо базується на рідномовних, ріднокультурних джерелах. Він орієнтує на вивчення наукового доробку визначних особистостей, життєпис яких пов'язаний з окремим регіоном. У такий спосіб відбувається становлення національно

свідомої особистості, переповненої любов'ю до України, духовних надбань народу. Краєзнавча робота у школі (з літературознавства, географії, історії тощо) повинна стати невіддільною частиною навчально-виховного процесу. Вважаємо, краєзнавчі студії – міцний фундамент для розвитку науково-дослідницьких, креативних здібностей особистості.

У контексті сучасної соціокультурної ситуації пріоритетними стали історія та інші суспільствознавчі дисципліни, покликані допомогти молоді стати компетентними, активними, відповідальними громадянами нашої держави.

Методологічна переорієнтація сучасної освіти на особистість, спрямованість на найповнішу реалізацію інтелектуального, духовного і творчого потенціалу молоді людини обумовлюють необхідність подальшої розробки концептуальних підходів до змісту історичної освіти загалом, курсу історії України зокрема.

До проблеми використання краєзнавчих матеріалів у навчально-виховному процесі у різні часи звертались видатні педагоги О. Духнович, Б. Грінченко, К. Ушинський, С. Русова, Г. Ващенко, А. Макаренко, В. Сухомлинський [46, 284-292].

У період становлення системи шкільного краєзнавства (20-ті рр. ХХ ст.) питання змісту, засобів, форм і методів вивчення рідного краю розробляли відомі методисти-краєзнавці К. Дубняк, Д. Зайцев, Л. Лазаріс, Л. Миловидов, П. Мостовий, О. Музиченко та ін.

Методичні аспекти структурування краєзнавчого змісту курсу історії закладені у працях А. Баркова, В. Грабовецького, Н. Мілонова, А. Разгона, М. Стельмаховича. Методичні підходи до відбору та використання краєзнавчих матеріалів у навчанні історії розроблені М. Лисенком, І. Борисовим, А. Вагіним, А. Даринським, Т. Матюшиним, І. Прусом, П. Івановим [36, с. 45].

На сучасному етапі над проблемою методики використання краєзнавчих матеріалів на уроках історії України працюють науковці і

викладачі К. Алтабаєва, М. Варшавська, Я. Треф'як, М. Ходос, М. Шеремет та ін. [36, с. 51].

На жаль, в методиці старшої школи сьогодні цьому питанню приділяється недостатньо уваги як в теоретичному, так і практичному аспектах. Незважаючи на існуючу тенденцію зменшення кількості годин на вивчення дисципліни «Історія України» загалом і аудиторних, зокрема, проблема використання краєзнавчого матеріалу у процесі вивчення історії України є актуальною, важливою і невід'ємною складовою навчально-виховного процесу у старшій школі. Її значення полягає у пробудженні інтересу студентів до навчальної дисципліни, підвищенні їх пізнавальної активності, розширенні кругозору, набутті навичок самостійної роботи, креативності у відборі, оформленні і доведенні інформації до аудиторії.

Краєзнавчий матеріал, як важлива складова системи знань з вітчизняної історії, виступає засобом конкретизації загальноісторичних подій і засобом активізації пізнавальної діяльності студентів. Зміст тем, пов'язаних з місцевою історією, дає можливість:

- на прикладі історії рідного краю показати основні тенденції економічного, соціального, політичного і культурного розвитку України;
- на основі історичних фактів конкретних подій, явищ, історичних постатей краю розкривати особливості історії рідного краю, специфіку його розвитку й характерні риси;
- здійснювати порівняльний аналіз подій і явищ місцевої історії з подіями та явищами, що відбувалися на території країни в цілому;
- формувати уміння самостійної системно-аналітичної діяльності студентів з різними джерелами інформації;
- розвивати науково-дослідницькі навички учнів, сприяти вихованню патріотичних та державницьких почуттів та якостей, розвитку національної свідомості [39, с. 12-18].

Зміст і обсяг краєзнавчого матеріалу в курсі історії України визначається, насамперед, вагомістю місцевих подій, історичних постатей,

історичних пам'яток в історії держави, історичними умовами розвитку краю, ступенем його дослідженості.

Найбільш поширеним прийомом є включення місцевого матеріалу у розповідь вчителя. Це найпростіший і найекономніший спосіб, хоча й менш ефективний. Вчитель сам повідомляє відібрані ним факти місцевої історії, використовуючи їх з метою конкретизації та ілюстрації краєзнавчим матеріалом основних питань заняття (конкретні факти безпосередньо розкривають загальні явища, події і процеси історії).

Краєзнавчий матеріал на заняттях історії України може використовуватись: 1) як вступний до теми заняття, 2) до одного з питань, що розглядаються на ньому, або 3) бути покладеним в основу вступної лекції до загальної програмної теми. Такий прийом дозволяє активізувати пізнавальний процес, мотивувати студентів до вивчення історії, «візуалізувати» факти, постаті, процеси, місця подій, підвести учнів до питань, що розглядаються на занятті, посиляючись на близьке і відоме. Вчитель або сам повідомляє краєзнавчий матеріал, або учні знаходять його у навчальному підручнику. Далі, на основі цієї інформації, розглядається робота над вивченням теми [38, с. 13].

Використання краєзнавчого матеріалу у лекційному курсі дає можливість більш переконливо, ілюстративно, яскраво розповісти про основні події вітчизняної історії, сприяє національно-патріотичному вихованню учнівської молоді.

Форми та методи використання місцевого матеріалу у процесі вивчення дисципліни «Історія України» можуть бути різноманітними. Це і заслуховування доповідей за визначеною тематикою на засіданнях краєзнавчого гуртка в позааудиторний час, проведення науково-теоретичних та науково-практичних конференцій. Використання краєзнавчого матеріалу на семінарських заняттях, який, за правило, відіграє допоміжну роль, може бути ілюстрацією того чи іншого теоретичного положення, подій, конкретизацією та підтвердженням

загальноісторичного матеріалу [18, с. 38].

При підготовці до уроку-перевірки знань можна:

- внести до плану декілька питань, що стосуються суто місцевих подій і розглянути їх у загальноісторичному контексті. Наприклад, до теми «Українські землі у складі іноземних держав XIV – XVII століття» – додати питання «Заснування та розвиток Проскурова в XIV – XVII столітті»; до теми «Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького сер. XVII ст.» - питання «Пилявецька битва».

- рекомендувати учням поряд з обов'язковою літературою заздалегідь підібраний місцевий матеріал до теми. За індивідуальними завданнями учні самі можуть підбирати відповідні джерела, користуватись фондами краєзнавчого відділу Хмельницької обласної універсальної бібліотеки, а також місцевою пресою.

- доручити декільком учням підготувати повідомлення на семінарському занятті про події місцевого характеру. Вони можуть бути інформативного характеру (на 5-6 хв.), у формі документів, статистичних даних, фотодокументів тощо.

- використовуючи місцеву тематику учнів можна залучити до підготовки рефератів. Як свідчить досвід, ця форма використання місцевого матеріалу є найбільш вдалою. Реферат має бути усно захищений чи на семінарському занятті, чи на індивідуальній консультації позааудиторно, правильно оформлений, змістовний, цікавий, сприяти дискусійному обговоренню [12, с. 10].

Тематика рефератів з місцевого матеріалу включається в загальну тематику рефератів до курсу і надається учням заздалегідь, охоплює всі найважливіші події з історії регіону.

Значний ефект мають тематичні екскурсії до краєзнавчого музею. Такі екскурсії проводяться відповідно до теми, що вивчається чи присвячується визначним датам в історії краю чи України. Традиційними стали екскурсії до Хмельницького Музею Проскурівського підпілля, які присвячено

річниці визволення м. Хмельницького, України, Дню Пам'яті і примирення. Цікава розповідь, фотодокументи, наочність музейної експозиції підвищують цікавість, посилюють сприйняття, факти і події краще запам'ятовуються.

Важливе навчально-виховне значення у вивченні краєзнавчого матеріалу має демонстрація документального матеріалу. Це можуть бути слайди-фотографії, фотодокументи, а також документальні кінофільми. Виділити час за рахунок урочних занять не завжди можливо, але включити у інформаційну розповідь фрагменти на 15-20 хв. – цілком доречно. Так, до теми «Україна в умовах тоталітарного режиму в 20-30 рр. ХХ ст.» старшокласникам можна продемонструвати документальний кінофільм «Лихоліття» з розповідями очевидців про голодомор 1932-1933 рр. на Поділлі.

Неабияку зацікавленість в учнів викликають екскурсії по рідному місту, розповідь про історичне минуле безпосередньо на місцях події. Якщо такої можливості не передбачається, використовується слайди – фотодокументи, зроблені, наприклад, на основі історичного нарису «Прогулянка Проскуровом», виданого Хмельницьким краєзнавчим музеєм [17].

Коли учні залучаються до роботи з краєзнавчим матеріалом, досягається ще одна важлива мета – прилучення їх до пошукової, дослідницької роботи. Особливого сенсу вона набуває, коли учні проводять власне опитування, спілкуються з очевидцями подій, знайомляться з родоводом своєї сім'ї, аналізують, ілюструють матеріал фотодокументами і виступають перед учнівською аудиторією з науково-пошуковим дослідженням на семінарському занятті чи науковій конференції.

Проводяться конкурси креативних робіт на тему «Мій край», «Моя родина», «Ми – українці».

Для підвищення зацікавленості у краєзнавчій роботі можна включити

декілька питань з історії Хмельниччини до контрольних чи самостійних робіт.

2.3 Методичні підходи до використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії України в старших класах

На основі вивчення досвіду організації і проведення краєзнавчої роботи була розроблена система методичної роботи з краєзнавства. Вона передбачає: покращення рівня знань, умінь і навичок учнів; поглиблення історичної пам'яті про минуле рідного краю і тим самим сприяє вихованню любові до нього.

Розроблені програма і методичні рекомендації проведення уроків з краєзнавства включають в себе різноманітні форми і методи навчання, зорієнтовані на поглиблене вивчення краєзнавчих об'єктів учнями. Серед них визначальними є: методичні схеми і рекомендації вивчення краєзнавчих об'єктів; екскурсії до краєзнавчого музею; тематичні розповіді екскурсовода і керівника факультативу; навчально-практичні роботи, лабораторні (з документами, архівними матеріалами з історії краю); зустрічі з ветеранами війни, національно-визвольного руху українського народу; практикуми в місцевому архіві; тематичні походи та експедиції; конференції з історії краю; організація книжкових тематичних виставок і занять з бібліографії краю; робота з краєзнавчими текстами; дидактичні ігри з краєзнавства; ярмарки народних пісень, приказок, предметів побуту [7, с. 122].

Для вчителя, який організовує вивчення історії рідного села (міста) рекомендуємо таку послідовність цієї роботи:

Розповідь про першу історичну згадку про село (місто).

Розпочати збір матеріалів про історію села (міста) або якщо вони зібрані, то їх підготовку(або вивчення) здійснити у такій послідовності:

- історичні відомості про заснування і назву села (міста);

- як здійснювалась його забудова;
- перші поселенці і їхні заняття;
- як зростала чисельність жителів;
- умови життя, національний і соціальний склад населення;
- вулиці і площі населеного пункту, їх назви та історія;
- які визначні історичні місця знаходяться у вашому селі (місті);
- формування архітектурного обличчя села (міста);
- визначні особистості – вихідці з рідного села (міста).

В процесі виконання цієї роботи періодично з учнями проводяться бесіди на тему: «Історія села (міста) – історія нашої Батьківщини», «Роль і місце вивчення історії села(міста) в нашому житті», «Історія села (міста) в народних піснях, переказах, легендах, віршах, оповіданнях» [11, с 107].

Поглиблюється вивчення певного краєзнавчого об'єкту з учнями і під час тематичних екскурсій до краєзнавчого музею села (міста). Підсумком роботи, своєрідним звітом можуть бути учнівські реферати, до написання яких ставляться певні вимоги: різноманітність тем, відображення в них всієї специфіки краєзнавчої роботи, самостійність у роботі над рефератом, збір і оброблення матеріалу, його систематизація, написання і захист реферату.

Для поглиблення і деталізації краєзнавчої роботи можна запропонувати учням написання рефератів про історію вулиці села(міста), де вони проживають у відповідно обраний період. Схема підготовки матеріалів до написання реферату з історії вулиці буде мати такий вигляд: історія назви вулиці; події, що відбулися на цій вулиці; історія її забудови, перспективи розвитку; історія побудови та розвитку промислових підприємств, установ та закладів, що розташовані на цій вулиці; історія окремих будинків і споруд; бібліографії цікавих людей, які жили або проживають на вулиці; пам'ятники історії, культури на вулиці.

Крім цього учням, які бажають вивчати історію конкретної вулиці, можна запропонувати підготувати реферат на одну з таких тем: «Рідна

вулиця», «Історія вулиці, на якій ти живеш», «Роль вулиці у твоєму житті». «Меморіальна дошка – візитна картка історії вулиці» [19, с. 75].

Важливим об'єктом для вивчення може стати історія якогось підприємства, процесу колективізації або створення першого фермерського господарства. Зазначений вид краєзнавчої роботи крім суто історичного аспекту має виховне значення. Адже в процесі дослідження конкретного господарського об'єкту чи соціально-історичного явища учні отримують безцінний досвід сприйняття соціальної інформації з перших рук, у всіх її проявах.

У сучасній методиці викладання краєзнавства в школі розроблено систему, що включає ряд етапів та різноманітні форми і методи її реалізації.

- Перший етап (підготовчий) передбачає орієнтовні поради щодо вибору школярами теми дослідження історії рідного краю. Вона повинна мати важливе освітньо-виховне значення;
- бути тісно пов'язана з навчальною програмою; сприяти глибокому розумінню загальних закономірностей історичного процесу й особливостей історичного розвитку краю;
- мати новизну і актуальність;
- відображати єдність цивілізаційного й культурного підходів при її дослідженні;
- враховувати диференційований підхід до учнів.

Другий етап (освітньо-пізнавальний) передбачає рекомендації щодо організації і проведення краєзнавчого дослідження у такій послідовності:

- вибір теми, визначення мети і завдань дослідження;
- розроблення загального плану роботи;
- підготовка програми збирання і систематизації краєзнавчих матеріалів;
- розподіл пунктів плану теми, видів роботи і встановлення строків виконання;

- визначення форм, методів і прийомів роботи;
- встановлення строків підбиття підсумків з кожного розділу теми;
- вивчення різноманітних джерел з теми дослідження;
- виявлення і вивчення документальних джерел, які зберігаються в місцевих архівах, музеях;
- пошук учасників історичних подій, очевидців, що мають відношення до проблеми дослідження;
- збирання предметів матеріальної і духовної культури, перевірка їх достовірності;
- науково-методичне оформлення зібраного матеріалу;
- використання зібраного і опрацьованого дослідницько-краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі школи.

Синхронно другий етап роботи з учнями передбачає формування практичних умінь і навичок роботи з першоджерелами на факультативному занятті, в місцевому архіві, музеї, бібліотеці, участь у походах, тематичних екскурсіях [19, с. 78].

Певна частина учнів об'єктом дослідження вибирає усну народну творчість на території краю. Їм можна запропонувати таку схему роботи, порядок вивчення:

- вид творчості (дума, легенда, переказ, прислів'я, пісня);
- місце запису (населений пункт, район, область);
- дата запису (рік, місяць, число);
- автор твору (певна особа, колектив);
- події, що могли лягти в основу твору;
- відомості про осіб, які згадуються в творі;
- ступінь поширеності твору в даній місцевості;
- популяризація твору гуртами художньої самодіяльності.

Для поглибленого вивчення учнями усної народної творчості використовуються різні форми і методи діяльності: стаціонарну й експедиційну. Можливе також створення спеціалізованих гуртків для

поглиблення краєзнавчих знань, а також дослідницьких досліджень.

Значення етнографічних досліджень у краєзнавчій роботі в школі Схожу роботу можна проводити з тими учнями, які прагнуть вивчати етнографію. Робота по організації етнографічних досліджень учнями може мати таку сутність і послідовність:

- вид і назва етнографічного твору;
- давність виявленого твору, предмета та його місцезнаходження,
- реєстрація (село, район, область);
- дата запису (рік, місяць, число);
- автор твору (певна особа, колектив);
- наявність регіональної специфіки;
- ступінь поширення етнографічного твору в даній місцевості [19, с. 80].

Для поглиблення знань з даної наукової дисципліни постає можливість створення етнографічних гуртків. Тематика занять може мати такий вигляд: «Суть етнографії та її методи», «Етнографія нашого краю», «Традиційні народні ремесла краю». Важливо провести з учнями екскурсії в музеї етнографії з подальшою підготовкою повідомлень, виступів на такі теми: «Українське житло та його особливості», «Особливості побуту подолян», «Особливості одягу подолян», «Старовинні знаряддя праці селян на території краю». З метою систематизації і закріплення знань з етнографії можна з учнями провести вікторини: «Чи знаєте ви народні ремесла краю?», «Традиційний одяг етнічних груп краю та його елементи» [32, с. 8].

Важливим краєзнавчим об'єктом для вивчення може стати вивчення історія свого роду. Можна запропонувати такі рекомендації щодо вивчення історії родоводу: «Мої батьки, їхнє походження, національність. Мої предки: дідусі, бабусі, прадіди, прабаби. Їхнє походження, заняття. Про які важливі факти з життя краю ви дізналися від них?»

Що мені відомо про життя інших родичів? Чи знають вони український фольклор? Які з народних пісень їм найбільше до вподоби? За

що ви любите і поважаєте своїх родичів? Як ви доглядаєте за могилами померлих? Запишіть до свого родоводу пісні, легенди, приказки, колядки і гаївки, які знають ваші рідні. Яким є походження вашого прізвища?».

З метою поглиблення цієї роботи можна організувати і провести цикл бесід на тему: «Пам'ять родоводу». «Історія роду – історія нашого народу»; експедицію: «Визначні діячі краю та їхні родичі».

Зацікавленість певної частини учнів школи історією родоводу і родинними традиціями може сприяти створенню секції «Пам'ять родоводу». Підсумки цієї важливої роботи можна підвести на загальношкільному святі «Родина, родина – від батька до сина... Родина. Родина – це вся Україна», де у різних формах звітують всі, хто займався дослідженням проблем родоводу.

Можна також провести конференцію, на яку винести захист таких науково-дослідницьких робіт: «Славетні подільські родини», «Історія роду – історія України і краю».

Особливе місце займає вивчення героїчних і трагічних сторінок з історії рідного краю. Ця робота проводиться в тісному поєднанні з вивченням всієї історії України. Можна організувати і провести експедиції по рідному краю з метою ознайомлення з її героїчним минулим, зокрема, з історією «Пилявецької битви». Відвідати с. Пилява Старосинявської ОТГ і «Курган слави» [43, с. 65].

На різні етапах краєзнавчого дослідження варто використовувати комплекс таких методів: історико-порівняльний, історико-ретроспективний, історико-генетичний та історико-типологічний.

Порівняльний метод дозволяє зіставити первинні факти, відомості, а відтак знайти існуючі закономірності розвитку краєзнавчої роботи учнів загальноосвітніх шкіл в досліджуваний період.

За допомогою ретроспективного методу учні мають змогу вивчити окремі аспекти проблеми від нинішнього часу з проектуванням у минуле, від наслідку до причини, до соціально-економічних і педагогічних

чинників, що дозволило визначити специфічні ознаки досліджуваних проблем.

Генетичний метод дозволив концентрувати увагу на аналізі умов, за яких виникло дане явище і спостерігати його розвиток від передумови до кінцевого результату.

Використання типологічного методу сприяє врахуванню та визначенню специфіки краєзнавчої роботи, допомагає акцентувати увагу на аналізі внутрішньої структури досліджуваного явища і його класифікації [51, с. 67].

Аналіз педагогічної, історичної і методичної літератури, дозволяє стверджувати, що краєзнавча робота учнів є стійким педагогічним явищем загальноосвітньої школи України.

Особливе значення в краєзнавчій діяльності є позакласні заходи краєзнавчого спрямування: екскурсії, пошук пам'яток старовини, вивчення природних умов рідного краю. Екскурсійним загонам, що створюються у школах і позашкільних закладах, рекомендується проводити пошукову роботу з історії рідного краю, досліджувати природу чи виробництво, архітектуру чи мистецтво, пам'ятки історії, але обов'язково у руслі загальної мети виховання і його провідних принципів.

На основі дослідження науково-педагогічної літератури, архівних документів, педагогічного досвіду виявлені численні форми позакласної і позашкільної роботи з краєзнавства. Це гуртки, екскурсії, подорожі, походи, експедиції, вікторини, конкурси та інші споріднені за змістом і завданнями заходи, які в контексті того часу були спрямовані на вивчення школярами рідного краю під керівництвом вчителя.

Вивчаючи природу, пам'ятки історії чи культури, працюючи з літературними, музейними чи архівними документами, учні набувають знань про свій край, оволодівають певними практичними вміннями і навичками, роблять власні відкриття імен, подій, фактів, процесів і явищ, систематично прилучаються до посильної суспільно корисної праці,

виконують доручення дослідницько-інформаційного характеру від базових господарств, наукових установ, громадських організацій.

На основі аналізу теоретико-методологічних і концептуальних засад виховання у національній системі освіти встановлено, що краєзнавство в школі ґрунтується на принципах гуманізації, демократизації, системності, науковості і культури відповідності. Його зміст формується навколо таких базових елементів як природа, історія, соціальна сфера, що мають територіальну єдність у межах незначних за розмірами адміністративних одиниць.

У цьому контексті краєзнавча робота є тим засобом виховання, де на основі вільного вибору і необмежених можливостей для творчості, особистість опановує знаннями про різні сфери матеріального і духовного життя людей, локально близьких територій та набуває на цій основі певного соціального досвіду [7, с. 123].

Шкільне краєзнавство ми розглядаємо у трьох взаємозв'язаних аспектах: а) як систему знань про рідний край, адаптованих до вікових особливостей дітей; б) як підхід (принцип) у викладанні навчального матеріалу; в) як напрям практичної діяльності, спрямованої на всебічне пізнання рідного краю. Його методика відповідно диференціюється, залежить від форми і поділяється на методику вивчення курсу «Рідний край», методику використання краєзнавства на уроках та методику позакласної і позашкільної краєзнавчої роботи.

Одночасно виявлено деякі проблеми в організації вивчення цього курсу. До них, передусім належить, недостатнє теоретико-методологічне обґрунтування змісту, форм і методів його реалізації у навчально-виховному процесі сучасної загальноосвітньої школи. Внаслідок цього, курс «Рідний край» вважається як складова шкільної географії. Однак, з точки зору сучасних уявлень про українське національне краєзнавство та аналізу результатів нашого дослідження, цей курс має рівномірно презентувати знання про рідний край в площині географічного,

історичного і соціального краєзнавства.

Організаційною формою позакласної і позашкільної краєзнавчої роботи, стає Всеукраїнський рух учнівської молоді «Моя земля – земля моїх батьків». Програма руху спрямовувала педагогів на активне використання у вихованні традицій, звичаїв, духовної і матеріальної культури, історії, природи рідного краю. У зв'язку з цим були запропоновані орієнтовні напрями діяльності школярів, такі як «Мій рідний край – моя історія жива», «Рідна мова – пісня солов'їна», «Ой роде наш красний», «Струни серця», «Кришталеві джерела».

Орієнтований на пізнання учнями культурно-історичної спадщини українського народу, рух сприяє засвоєнню ними цілісної картини життя локально малих територій, як генетичної єдності «природи-історії-суспільства». Практична реалізація ідей руху відбувається у формі Всеукраїнських експедицій «Краса і біль України», «Мікротопоніми України», «Сто чудес України», «Сім чудес України» та низки місцевих заходів [23, 26-30]. Аналіз їх змісту засвідчив, що відтепер об'єктом краєзнавчих досліджень школярів є людина, її матеріальна та духовна культура в єдності з природою і соціально-економічним оточенням. Розвиваючись на якісно іншій методології, краєзнавча робота розкриває перед юними дослідниками об'єктивні процеси розвитку суспільства у сфері найближчого спілкування. Рідна мова, історія, природа, мистецтво, символіка, родинно-побутова культура і традиції, що склались у етнокультурному середовищі, близькому для сприймання, сприяють кращому засвоєнню як особистих так і національних цінностей.

На уроках в загальноосвітній школі учні отримують лише елементи краєзнавчих знань в зв'язку з навчальним матеріалом. Основний зміст кожного уроку повідомити учням лише основні знання про події, факти, принципи і положення певних наукових тенденцій розвитку суспільства. Завданням уроку з краєзнавства стає можливість сформувати в школярів інтерес до краєзнавчих знань в цілому. В останні роки краєзнавство мало

доступ для школярів лише в позакласній та позашкільній роботі. Роль краєзнавства полягає не тільки в збагаченні учнів знаннями, але й в значному емоційно-естетичному впливу, котре діти відчувають як від власної участі так і від участі цікавих їм людей.

ВИСНОВКИ

1. За результатами дослідження з'ясовано, що краєзнавча робота учнів залишалась стійким педагогічним явищем, яке розвивалось на відповідній науково-теоретичній базі у зв'язку із соціально-педагогічними процесами, що протікали в освіті.

2. На основі аналізу історії краєзнавчої роботи школярів України були визначені і обґрунтовані такі її етапи: перший - (1950-ий - початок 60-х рр.), другий - (початок 60-х - початок 80-х рр.), третій - (початок 80-х - початок 90-х рр.), четвертий - (з 1991 р.).

3. Історико-педагогічне дослідження теоретичних основ та змісту краєзнавчої роботи дає підстави визначити основні тенденції її розвитку. Зміст і форми пошукової діяльності школярів були підпорядковані основній меті виховання. Ідейно-політична спрямованість навчально-виховного процесу радянської школи автоматично ставала головним принципом краєзнавчої роботи учнів, який органічно поєднувався з принципом зв'язку навчання з життям, що зумовлювало організаторів і юних краєзнавців досліджувати рідної місцевості.

4. Аналіз численних матеріалів, що зосереджені в друкованих носіях інформації, архівних документах, показує, що краєзнавча робота учнів хоча і була жорстко регламентована і спрямовувалась політичними та державними органами управління освітою, мала все-таки недостатню педагогічну ефективність.

5. Краєзнавча робота школярів має бути невід'ємною складовою навчально-виховного процесу, входити до складу навчальних програм, переважно географії та історії. Аналіз їх змісту, методології та методики викладання свідчить, що в цьому випадку використання краєзнавства носить системний характер і тісно переплітається з позакласною роботою.

6. Становлення і розвиток національної системи освіти і виховання сприяли, починаючи з 1991 року, формуванню відповідного змісту краєзнавчої роботи, яка ґрунтується на принципах гуманізації,

демократизації, ціннісних орієнтацій, науковості, системності і культуровідповідності. Організаційно-педагогічною формою шкільного краєзнавства виступає Всеукраїнський рух учнівської молоді «Моя земля - земля моїх батьків», який орієнтує на пізнання культурно-історичних цінностей українського народу локально малих територій, як генетичної єдності «природа-історія-суспільство».

7. Зважаючи на особливості і соціально-філософську сутність шкільного краєзнавства, цей напрям педагогічної творчості і надалі залишиться стійким елементом навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи, складовою позакласної і позашкільної діяльності, ефективним засобом виховання учнів, розвитку пізнавальної активності, наукової творчості.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми і свідчить про необхідність розробки перспективних історико-педагогічних проблем, які стосуються краєзнавчої роботи учнів загальноосвітніх шкіл як в минулому, так і на сучасному етапі розвитку теорії і практики шкільного краєзнавства.

Передусім потребують поглибленого вивчення питання, які стосуються розвитку теорії і практики шкільного краєзнавства на рубежі XIX-XX століть, в період Української народної республіки 1917-1920 років та у школах західноукраїнських областей до 1939 року.

Доцільно глибше осмислити питання, які стосуються краєзнавчої роботи і розвитку музеїв, взаємозв'язку шкільного туризму і краєзнавства, а також ролі краєзнавства у формуванні національної свідомості і світогляду виховання особистості і громадянина.

Актуальність останньої проблеми зумовлюється процесами відродження нації, а громадянське виховання у цьому контексті відіграє важливу роль ще й тому, що воно є серцевиною української національної ідеї. Саме на базі демократичних цінностей, що мають лежати в основі громадянського виховання, пізнання рідного краю сприяє об'єднанню

різних етносів і регіонів України. Отже, виникає потреба у визначенні основних засад, цілей, напрямів, змісту, форм і методів краєзнавчо-пошукової роботи, які б цілеспрямовано і ефективно забезпечували процес розвитку і формування громадянина, якому притаманні громадянська зрілість патріотизм, професійна компетентність.

Важливо розробити теорію і методологію сучасного шкільного краєзнавства. Проблемність цього питання полягає в тому, що на рубежі століть, в умовах множинності соціально-філософського знання виникає необхідність обґрунтувати його роль у засвоєнні ідей національного відродження і формування громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 60 незабутніх років: хронологія діяльності і розвитку Хмельницького обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, 1947-2007 рр. / упоряд. Кіретова І.О.; Управління освіти і науки Хмельницької облдержадміністрації, ХОЦТКУМ. – Хмельницький: ПП Мельник., 2007. 52 с.
2. Артемова Л. В. Педагогічна думка в другій половині XVIII—XIX ст. // Історія педагогіки України: Підручник для студ. вищ. пед. навч. закладів. — Київ: Либідь, 2006.
3. Бадяк В.П. Історичне краєзнавство як навчальний курс / В.П. Бадяк // Історичне краєзнавство в системі освіти України: Здобутки, проблеми, перспективи. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 15-24.
4. Баханов К.О. Проблема визначення мети й завдання шкільної історичної освіти // Історія в школах України. – 2001. – №6. – С.18 – 20; 2002. – №1. – С.15 – 23.
5. Баханов К.О.Методика викладання історії: традиції та інновації // Історія в школах України . – 2002.– №6.
6. Бенедюк В. В. Технології застосування краєзнавчого принципу навчання в процесі вивчення фізичної географії України / В. В. Бенедюк // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2015. – Вип. 40. – С. 382-389.
7. Бондаренко Г.В. Історичне пізнання: питання теорії і практики / Геннадій Бондаренко. – Луцьк: РВВ ВДУ, 1998. 189 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 460 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

10. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я.В. Верменич. – К., 2003. – С. 61.
11. Венцева Н. О. Дискусійні методи на уроках історії України: 7-8 кл. Н.О. Венцева – Х.: Вид. група «Основа», 2006. 128 с.
12. Винокур І.С. Методичні вказівки для вчителів історії по вивченню матеріалу про рідний край в курсі історії СРСР (7 клас) / І.С. Винокур, Б.М. Кушнір, О.Д. Степанко. – Хмельницький, 1966. – 10 с.;
13. Деншовець П.М. Населення Поділля за переписом 1897 р. / П.М. Деншовець // Тези доп. восьмої Він. обл. іст.- краєзн. конф. – Вінниця, 1989. – С.48-49.
14. Довідкові матеріали для делегатів та учасників IV з'їзду Національної спілки краєзнавців України. – К., 2008. – С.3.
15. Довідник з історії України. – К., 2001. – С.15. 29
16. Енциклопедія українознавства. – Л., 1993. – Т.1. – С.30;
17. Єсюнін С. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. — Хмельницький: ХОУНБ, 2008. 160 с.
18. Желіба О. Робота з текстовими таблицями на уроках історії в старших класах // Історія в школах України. – 2002. –№4.
19. Задорожна Л. Історичні документи як основа побудови пізнавальних завдань // Історія в школах України. –2002. –№2.
20. Звід пам'яток історії та культури України. Енциклопедичне видання. У 28 томах. Київ: Кн. 1, ч. 1: А-Л/ Редкол. тому: Відп. ред. П. Тронько та ін.; Упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Л. Федорова. — К. : Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. — 608 с.
21. Іванов І. Підручник з історії: проблеми і перспективи // Історія в школах України.–1999. –№1. – С.6–8.
22. Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1995. - №8. – С.11.
23. Історія в школах України. – 2007. – №4. – С.26 – 30.

24. Історія України. Всесвітня історія. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів (затверджена наказом Міністерством освіти і науки України 07.06.2017 року).

25. Коваленко Л.А. Методичні вказівки для студентів та вчителів історії по вивченню матеріалу про рідний край в курсі історії СРСР (10 клас) / Л.А. Коваленко, Б.М. Кушнір, О.Д. Степанко. - Хмельницький, 1967. – 12 с.

26. Коляда І., Виговський М., Загребельна Н. Роль та місце художньої літератури на уроках історії України // Історія в школах України. – 2007. – №3. – С.23 – 29;

27. Комаров В. Історичні поняття як складові елементи історичних знань учнів // Історія в школах України. – 2006. – №1. – С.19 – 24.

28. Комаров В. Факт як основа системи історичних знань учнів. Методологічний аспект // Історія в школах України. – 2006. – №8. – С.24 – 27.

29. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах. – Наказ Міністерства освіти і науки України № 641 від 16.06.2015 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//mon.gov.ua/conczepczyia-naczionalno-patriotichnogo-vi...](http://mon.gov.ua/conczepczyia-naczionalno-patriotichnogo-vi...)

30. Концепція нової української школи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//mon.gov.ua/activity/education/zagalna](http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna).

31. Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир:- Видавництво «Мак».- 2001.

32. Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота / М.Ю. Костриця, В.В. Обозний. – К.: Вища школа, 1995. – С.6-9.

33. Курилів В. Методика викладання історії: Навч. посібник / В. Курилів. – Львів, Торонто: Світ, 2003. – 248 с.

34. Левітас Ф. Л., Салата О. О. Методика викладання історії. Посібник учителя / Ф.Л. Левітас, О.О. Салата. – Х.: Вид. група «Основа»,

2006. – 96 с.

35. Легенди Подільського краю: м-ли обл. тур.-краєзн. експед / упоряд.: З.О. Діденко, В.П. Малиновський, С.В. Шевчук; ХОЦТК; Хм. міське тов. укр. мови ім. Т. Шевченка „Просвіта”. - Хмельницький, 2001. – 125 с.

36. Мисан В.О. Шкільне краєзнавство: від елементів у курсах вітчизняної історії – до навчальних моделей ХХ ст. //Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2011.– № 3.

37. Мороз П. Методичні вимоги і критерії до характеристики історичної особи // Історія в школах України. – 1997. – №3. – С.20 –26.

38. Нетеча С. Використання аудіовізуальних та мультимедійних засобів на уроках історії/С. Нетеча // Історія України. – 2006. – № 10. – С. 13.

39. Осадчук Р. Використання словесно-діалогічних методів у навчальному процесі // Історія в школі. – 1999. – №8-9. – С.12 – 18.

40. Освіта України. – 2002. - №33. – 23 квіт. – С.4.

41. Освіта: двотижн. пед. журн. Подільської губ. народ. управи. – 1918. – № 1, 1 листоп. – С. 18.

42. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / Віктор Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – С.15.

43. Прокопчук В.С. Топоніми рідного краю: метод. посібн. / В.С. Прокопчук. – Хмельницький, 1999. 95 с.

44. Прус І.Т. Краєзнавча робота в школі / І. Т. Прус. – К.: Рад. школа, 1984. – С.7. 36, 15.

45. Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: навч. посібн. / редкол.: В.А. Смолій (голова), кер. автор. кол. І.Н. Войцехівська. – К.: Либідь, 2008. – С. 326-334.

46. Сухомлинська О. В. Ушинський Костянтин Дмитрович // Українська педагогіка в персоналіях: навч. посібник для студентів ВНЗ: у 2

кн. Кн. 2. XX століття / за ред. О. В. Сухомлинської. — Київ : Либідь, 2005. — С. 284—292.

47. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / П.Т. Тронько. — К., 2000. — С. 12.

48. УРЕ. — Вид. 2-ге. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1980. — Т.5. — С. 468.

49. Франко І.Я. Зібрання творів у 50-ти томах / І. Я. Франко. — К.: Наук. думка, 1986. — Т. 46, кн.2: Іст. праці (1891-1897). — С. 116-150.

50. Шацький С.Т. Школа та будівництво життя: обраний. пед. тв. / С.Т. Шацький. — М., 1958. — С. 279-280.

51. Якубець А. Використання рольової гри на уроках всевітньої історії в 11 класі // Історія в школах України. —2002. — №3.